

Iranian Cities in the Mirror of Travelogues: Transformations and Eastern-Western Perspectives (3rd to 12th Centuries AH)

Arman Bahmani Oramani ^{1*}, Kyoumars Habibi ²

1. Ph.D. Student, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.

2. Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.

Highlights:

Historical Inspiration: The transformation of Iranian cities (3rd-12th centuries AH), with its balanced integration of physical, social, and cultural elements, provides a valuable framework for contemporary urban planning.

Cross-Cultural Approach: The contrasting perspectives of Eastern (human-centric) and Western (structure-focused) narratives on urban descriptions highlight the need for more comprehensive studies in urban history.

ARTICLE INFO

EXTENDED ABSTRACT

UPK, 2025

VOL. 9, Issue 3, PP, 75-97

Received: 01 Mar 2025

Accepted: 22 Sep 2025

Article Type:

Research article

Keywords: Iranian cities, Historical travelogues, urban transformations, eastern-western perspectives, Qualitative content analysis

Cite this article:

Bahmani Oramani, A. & Habibi, K (2025). Iranian Cities in the Mirror of Travelogues: Transformations and Eastern-Western Perspectives (3rd to 12th Centuries AH). *Urban Plan Knowl*, 9(3), 75-97.

DOI:

[10.22124/UPK.2025.29984.2013](https://doi.org/10.22124/UPK.2025.29984.2013)

Introduction: U Iranian cities, as dynamic centers of political, economic, and socio-cultural life, have undergone profound transformations between the 3rd-12th centuries AH. While historical travelogues from this period provide invaluable firsthand accounts, existing research suffers from three critical gaps: (1) fragmented period-specific analyses lacking longitudinal perspective, (2) insufficient attention to East-West representational differences, and (3) methodological deficiencies in textual analysis. This study bridges these gaps through a systematic comparative framework.

Methodology: In this study, using historical-analytical approaches and qualitative content analysis, 14 travelogues (7 Eastern travelogues: such as Nasser Khosrow, Ibn Battuta; 7 Western travelogues: such as Chardin, Tavernier) that were selected through purposive sampling to ensure geographical, temporal, and cultural diversity were examined. Data were coded in MAXQDA using a five-dimensional matrix: physical (mosques, bazaar, fortifications), economic (trade, industries), socio-cultural (customs, religious practices), political (governance structures), and environmental (water systems, natural challenges). The analysis followed a three-phase coding process (open-axial-selective) with inter-coder verification to ensure reliability.

Results: The analysis of historical travelogues reveals distinct evolutionary patterns in Iranian cities across three key periods. During the 3rd-6th centuries AH, cities were characterized by a simple yet functional structure centered around mosques, bazaar, and defensive elements. Travelogues such as Ibn Hawqal's *Ṣūrat al-Arḍ* and Naser Khosrow's *Safarnāma* highlight the mosque as both a religious and social hub, while bazaar thrived as economic and communal spaces. However, environmental challenges, particularly water scarcity in southern regions, posed significant constraints. The 7th-9th centuries AH marked a period of destruction and gradual revival following the Mongol invasions. Cities like Tabriz and Isfahan suffered extensive damage, as documented by Mustawfi and Ibn Battuta, but later reconstruction emphasized religious and educational institutions, including shrines and madrasas. This era also saw heightened sectarian tensions, particularly between Sunni and Shia communities, which influenced urban social dynamics.

*Corresponding Author: arman.bahmanioramani@uok.ac.ir

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

By the 10th–12th centuries AH, Iranian cities reached their zenith, becoming centers of trade, culture, and governance. Western travelers such as Chardin and Tavernier detailed the grandeur of Safavid-era Isfahan, with its expansive bazaars, ornate mosques, and sophisticated infrastructure. However, their accounts also note urban decay in some areas, including deteriorating buildings and social issues like prostitution—a contrast to Eastern writers, who focused more on spiritual and communal life.

Table 1. Characteristics of Iranian Cities in Three Historical Periods from the Perspective of Travelogues

Aspects/Period	3rd-6th Centuries AH	7th-9th Centuries AH	10th-12th Centuries AH
Physical	Simple structure, focus on mosques, bazaar, and defensive elements, lack of infrastructure	Destruction of cities due to Mongol invasion, gradual revival, increase in religious, pilgrimage, educational, and service elements	Diversity and expansion of physical elements, issues of building deterioration, and lack of fortifications in some cities
Economic and Functional	Prosperity in trade, agriculture, gardening, and textile production	Relative economic stagnation and decline in commercial exchanges	Economic flourishing, expansion of international trade, diversity of bazaar, growth of guilds, and prosperity in textile and silk production
Social and Cultural	Importance of mosques and bazaar as social and religious centers, fostering social cohesion	Religious conflicts, people's inclination toward religious and pilgrimage spaces	Increase in religious ceremonies, transformation of cities into scientific and cultural centers, religious conflicts, and social anomalies
Political	Concentration of power among rulers and elites, administration by central government representatives	Political restructuring due to Mongol invasion, emergence of local governments and feudalism	Stabilization of political structure, increased centralization, and concentration of power in major cities
Natural and Environmental	Shortage of drinking water	Shortage of drinking water, occurrence of earthquakes, and destruction of cities	Flourishing gardens, shortage of drinking water, and occurrence of floods in cities

Table 2. Comparison of Eastern and Western Travel Writers' Perspectives on Iranian Cities

Aspect of the City	Eastern Perspective	Western Perspective
Main Focus	Humans, society, culture, spirituality	Physical structures, economy, politics, order
View of the City	A place of living, interaction, cultural exchange, and manifestation of spiritual values	A center of power, trade, civilization, and order
Description of the City	Qualitative, emotional, emphasizing human, social, cultural, and religious aspects	Quantitative, objective, emphasizing physical, economic, political, and social order
Elements of Interest	People, customs, culture, art, bazaar (as places of interaction), mosques (as centers of religion and community), defensive elements (as guarantors of security)	Buildings, streets, bazaar (as places of trade), palaces, political institutions, social order, mosques (as symbols of art and civilization), defensive elements (as military and strategic aspects)

Discussion: The study demonstrates how Iranian cities maintained functional-spatial continuity (persistent mosque-bazaar nexus) while adapting to political upheavals. Divergent representations reflect epistemological differences: Eastern "experience-based" narratives versus Western "structural-functional" observations. This duality enriches urban historiography when analyzed through Said's (1978) critical lens.

Conclusion: This study reveals Iranian cities' resilience through three evolutionary periods (3rd-12th c. AH), maintaining core elements while adapting to changes. Eastern and Western travelogues offer complementary perspectives - experiential versus structural - enriching urban historiography. The findings provide both methodological insights for historical urban studies and practical lessons for contemporary heritage-sensitive planning.

شهرهای ایرانی در آینه سفرنامه‌ها: تحولات و دیدگاه‌های شرقی و غربی (قرون سوم تا دوازدهم هجری)

آرمان بهمنی اورامانی^{۱*}، کیومرث حبیبی^۲

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

۲. استاد، گروه شهرسازی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران

نکات برجسته:

الهام‌بخشی تاریخی: سیر تحول شهرهای ایرانی (قرون ۱۲-۳ هجری) با تأکید بر تعادل عناصر کالبدی، اجتماعی و فرهنگی، چارچوبی ارزشمند برای برنامه‌ریزی شهری معاصر ارائه می‌دهد.
رویکرد بین‌فرهنگی: تفاوت دیدگاه‌های شرقی (انسان‌محور) و غربی (کالبدگرا) در توصیف شهرها، ضرورت مطالعات جامع‌تر در تاریخ شهری را نشان می‌دهد.

چکیده

اطلاعات مقاله

بیان مسئله: شهرهای ایرانی به عنوان نماد تمدنی کهن، همواره کانون توجه سیاحان شرقی و غربی بوده‌اند. با وجود ارزش تاریخی سفرنامه‌های قرون ۳-۱۲ هجری به عنوان منابع دست اول، مطالعات پیشین از سه محدودیت اصلی رنج می‌برده‌اند: نگاه مقطعی به تحولات شهری، غفلت از تفاوت‌های دیدگاهی شرق و غرب، و ضعف روش‌شناختی در تحلیل محتوا.

هدف: این پژوهش با هدف پر کردن این خلأهای پژوهشی، به تحلیل نظام‌مند سیر تحول شهرهای ایرانی و مقایسه تطبیقی دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان شرقی و غربی می‌پردازد.

روش: با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، ۱۴ سفرنامه منتخب (۷ شرقی و ۷ غربی) در نرم‌افزار MAXQDA بر اساس ماتریس پنج‌بعدی (کالبدی، اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، سیاسی و زیست‌محیطی) کدگذاری و تحلیل شدند. **یافته‌ها:** تحولات شهرهای ایرانی در سه دوره متمایز قابل شناسایی است: دوره نخست (قرون ۳-۶ هجری)، شهرها با ساختاری ساده حول محور مسجد و بازار شکل گرفتند. دوره میانی (قرون ۷-۹ هجری) شاهد احیای تدریجی شهرها پس از آسیب‌های ناشی از حمله مغول بود. در نهایت، دوره سوم (قرون ۱۰-۱۲ هجری) با توسعه چندبعدی و شکوفایی همه جانبه شهرها همراه بود. در بررسی دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان، نویسندگان شرقی عمدتاً بر جنبه‌های انسانی و فرهنگی شهرها تأکید داشتند، در حالی که سفرنامه‌نویسان غربی توجه بیشتری به ابعاد کالبدی و اقتصادی شهرهای ایرانی نشان دادند.

نتیجه‌گیری: این مطالعه نشان می‌دهد که شهرهای ایرانی با حفظ هویت اصلی خود، توانایی بالایی در انطباق با تحولات تاریخی داشته‌اند. تفاوت دیدگاه‌های شرقی و غربی نه به معنای تضاد، بلکه به عنوان مکمل‌هایی برای درک جامع‌تر شهرهای تاریخی ایران قابل تفسیر است. نتایج این پژوهش می‌تواند چارچوبی برای مطالعات تطبیقی در تاریخ شهری ارائه دهد.

دانش شهرسازی، ۱۴۰۴

دوره ۹، شماره ۳، صفحات ۷۵-۹۷

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱

نوع مقاله:

پژوهشی

کلید واژه‌ها:

شهر ایرانی، سفرنامه‌های تاریخی، تحولات شهری، دیدگاه‌های شرقی و غربی، تحلیل محتوای کیفی

ارجاع به این مقاله:

بهمنی اورامانی، آرمان، حبیبی، کیومرث. (۱۴۰۴). شهرهای ایرانی در آینه سفرنامه‌ها: تحولات و دیدگاه‌های شرقی و غربی (قرون سوم تا دوازدهم هجری)، دانش شهرسازی، ۹(۳)، ۷۵-۹۷.

DOI:

[10.22124/upk.2025.29984.2013](https://doi.org/10.22124/upk.2025.29984.2013)

نویسنده مسئول: arman.bahmanioramani@uok.ac.ir

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

بیان مسئله

شهر ایرانی، به‌عنوان نمادی از تمدنی کهن و پویا، همواره در کانون توجه محققان و جهانگردان شرقی و غربی قرار داشته است. این شهرها نه تنها به‌عنوان مراکز سیاسی و اقتصادی، بلکه به‌مثابه کانون‌های حیات اجتماعی، فرهنگی و هنری، در طول تاریخ تحولات گسترده‌ای را در ابعاد گوناگون تجربه کرده‌اند. سفرنامه‌های تاریخی، به‌ویژه آن‌هایی که در فاصله‌ی قرون سوم تا دوازدهم هجری نگاشته شده‌اند، به‌دلیل ثبت دقیق وقایع و توصیفات عینی از زندگی شهری، از جمله منابع دست‌اول و ارزشمند برای مطالعه‌ی شهرهای ایرانی محسوب می‌شوند (Bani Iqbal & Heydari, 2009: 12). با این حال، علیرغم اهمیت این متون، پژوهش‌های موجود در تحلیل آن‌ها با سه محدودیت اصلی مواجه بوده‌اند: نخست، نگاه مقطعی و پراکنده به تحولات شهری که امکان درک سیر تکاملی شهرها را محدود کرده است؛ دوم، عدم توجه کافی به تفاوت‌های دیدگاهی میان سنت‌های شرقی و غربی در توصیف شهرها؛ و سوم، ضعف روش‌شناختی در تحلیل محتوای این متون که بسیاری از پژوهش‌ها را در سطح توصیفات ساده متوقف ساخته است.

این پژوهش با طراحی چارچوب تحلیلی نظام‌مند، این خلأها را برطرف می‌سازد. روش تحقیق مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی تطبیقی است که با طراحی ماتریسی چندبعدی، همزمان جنبه‌های کالبدی، اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی، سیاسی و زیست‌محیطی شهرها را بررسی می‌کند. استفاده از نرم‌افزار MAXQDA برای کدگذاری داده‌ها و انتخاب متوازن چهارده سفرنامه از نویسندگان شرقی و غربی، دقت و جامعیت تحلیل‌ها را تضمین می‌نماید. در این راستا، تفاوت‌های دیدگاهی سفرنامه‌نویسان به‌عنوان فرصتی برای تکمیل تصویر تاریخی شهرهای ایرانی در نظر گرفته شده است. ترکیب توصیفات نویسندگان شرقی با تأکید بر ابعاد انسانی و فرهنگی، و مشاهدات نویسندگان غربی با تمرکز بر ساختارهای فیزیکی و اقتصادی، امکان بازسازی تصویری چندبعدی و متوازن از شهرهای تاریخی ایران را فراهم می‌آورد. بر این اساس، پرسش‌های اصلی این پژوهش عبارتند از:

سیر تحول توصیفات شهر ایرانی در سفرنامه‌های تاریخی قرون سوم تا دوازدهم هجری چگونه بوده است؟

دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان شرقی و غربی درباره‌ی شهر ایرانی چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی داشته است؟

این مطالعه نه تنها به درک عمیق‌تری از تحولات شهرهای ایرانی منجر می‌شود، بلکه با ارائه روشی نوین در تحلیل متون تاریخی، الگویی برای پژوهش‌های آتی در حوزه تاریخ شهری فراهم می‌کند.

مبانی نظری

مبانی نظری این پژوهش بر تحلیل تطبیقی توصیفات شهرهای ایرانی در سفرنامه‌های تاریخی قرون سوم تا دوازدهم هجری استوار است. برای درک نظام‌مند این تحولات و تفاوت‌های دیدگاهی، چارچوبی ترکیبی از مفاهیم شهر ایرانی و نظریه‌های تحلیل گفتمان ارائه می‌شود. شهر ایرانی به‌مثابه پدیده‌ای تاریخی - تمدنی، تبلور ویژه‌ای از تعامل ساختار کالبدی و حیات اجتماعی است. مطالعات اشرف (۱۹۷۴)، حبیبی (۱۹۹۹) و پاکزاد (۲۰۱۱) نشان می‌دهد که شهرهای ایرانی در دوره اسلامی حول محور سه عنصر مسجد، بازار و محله سازمان یافته‌اند. این سه‌گانه نه تنها کارکردهای شهری را سامان می‌داد، بلکه به‌مثابه نمادهای هویتی، بازتابی از جهان‌بینی ساکنان بود. مسجد جامع به‌عنوان کانون حیات جمعی، بازار به‌مثابه قلب تپنده اقتصاد شهری و محلات به‌عنوان واحدهای همبسته اجتماعی، تصویری جامع از شهر ایرانی در این دوره ارائه می‌دهند.

نظریه‌ی بازنمایی^۱

نظریه بازنمایی توسط استوارت هال^۲ (۱۹۹۷) ابزار مفهومی مناسبی برای تحلیل تفاوت‌های موجود در توصیفات شرقی و غربی از شهرهای ایرانی فراهم می‌آورد. بر اساس این نظریه، توصیفات سفرنامه‌نویسان نه بازتابی صرف از واقعیت، بلکه برساخته‌هایی فرهنگی هستند که تحت تأثیر پیشینه فرهنگی نویسنده، اهداف و نیت سفرنامه‌نویسان و گفتمان‌های مسلط هر دوره تاریخی شکل گرفته‌اند (Hall, 1997: 15). برای مثال، تفاوت در توصیف مساجد ایرانی توسط این بطوطه (۱۹۹۱) که آن‌ها را به‌عنوان کانون‌های حیات اجتماعی و فرهنگی معرفی می‌کند، در مقابل توصیفات شاردن^۳ (۱۹۵۶) که بر جنبه‌های زیبایی‌شناختی معماری تأکید دارد، نه ناشی از تفاوت در واقعیت عینی، بلکه بازتاب نظام‌های معناسازی متفاوت است.

¹ Representation

² Stuart Hall

³ Chardin

نظریه‌ی پسااستعماری^۱

رویکرد پسااستعماری ادوارد سعید^۲ (۱۹۷۸) امکان خوانش انتقادی سفرنامه‌های غربی را فراهم می‌سازد. این رویکرد نشان می‌دهد که بسیاری از سفرنامه‌های غربی در بستر روابط نابرابر قدرت تولید شده‌اند و حاوی کلیشه‌های شرق‌شناسانه هستند (SAID, 1978: 45). تحلیل توصیفات الثاریوس^۳ (۱۹۵۴) از بازار اصفهان به خوبی نشان می‌دهد که چگونه این متون شهرهای ایرانی را در مقایسه با استانداردهای اروپایی ارزیابی می‌کنند.

این چارچوب نظری به پژوهش حاضر امکان می‌دهد تا هم تفاوت‌های دیدگاهی در توصیفات شهرهای ایرانی را تحلیل کند و هم سیر تحول این توصیفات را در طول سه دوره تاریخی مورد مطالعه بررسی نماید. این رویکرد در نهایت به درک بهتری از چگونگی بازنمایی شهر ایرانی در متون تاریخی و عوامل مؤثر بر این بازنمایی‌ها منجر خواهد شد.

پیشینه پژوهش

مطالعات متعدد و گسترده‌ای در زمینه شهرهای ایرانی و اسلامی انجام شده است که به بررسی ویژگی‌ها و تحولات این شهرها در طول تاریخ پرداخته‌اند. این پژوهش‌ها با تمرکز بر عوامل گوناگون از جمله جغرافیایی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی و ...، بینش‌های ارزشمندی در مورد نقش این عوامل در شکل‌دهی به شهرهای ایرانی ارائه داده‌اند. علاوه بر این، این مطالعات به شناسایی الگوها و روندهای پایدار در شهرسازی ایرانی کمک کرده‌اند و درک عمیق‌تری از ماهیت و ویژگی‌های این شهرها فراهم آورده‌اند. در ادامه، مروری بر پژوهش‌های مرتبط با راستای این مطالعه ارائه می‌شود تا چارچوبی برای تحلیل عمیق‌تر فراهم گردد.

اشرف (۱۹۷۴) در مطالعه‌ای به بررسی شهرهای ایرانی در دوره اسلامی پرداخت و نشان داد که این شهرها با رونق قابل توجهی مواجه شدند. عناصری مانند مسجد جامع و بازار در توسعه شهرها نقش کلیدی ایفا کردند. با این حال، شکل‌گیری محلات و تمرکز فرقه‌های مذهبی در شهرها منجر به نزاع و درگیری‌های اجتماعی شد و مذهب توانست انسجام اجتماعی را به طور کامل برقرار کند. همچنین، تمایز روشنی بین شهر و روستا وجود نداشت و شهرهای ایرانی بیشتر به عنوان «منطقه شهری» شناخته می‌شدند. ساختار شهرهای ایرانی در این دوره بیشتر بر روابط اجتماعی، خانوادگی و مذهبی استوار بود.

سلطان‌زاده (۱۹۸۹) در پژوهشی به بررسی تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران پرداخت و دریافت که شهرهای ایرانی در طول تاریخ دوره‌های اوج و رکود متعددی را تجربه کرده‌اند. این نوسانات ناشی از تأثیر عوامل پیچیده‌ای مانند تحولات سیاسی-نظامی، دگرگونی‌های اقتصادی، تغییرات ساختاری در جامعه و نوسانات فرهنگی بوده است. این پژوهش روند تاریخی شکل‌گیری و توسعه عناصر شهری و تأثیر آن‌ها بر ساختار و حیات شهر را آشکار ساخت.

مشهدی‌زاده دهقانی (۱۹۹۵) در مطالعه‌ای به تحلیل روند شهرنشینی در ایران پس از ورود اسلام پرداخت و دریافت که این روند ابتدا با رکود مواجه بود، اما در سده‌های سوم تا ششم هجری، توسعه بازارهای داخلی و تجارت خارجی، رشد شهرها را تسریع کرد. با این وجود، حمله مغول در سده هفتم، ساختار شهری را مختل و بسیاری از شهرها را ویران کرد. این رکود تا اواخر سده نهم هجری ادامه یافت. در دوره صفویه، تمرکز بر شهرهای بزرگ، به‌ویژه پایتخت‌ها، منجر به اوج‌گیری مجدد شهرنشینی در ایران شد.

حبیبی (۱۹۹۹) در پژوهشی به تحلیل تاریخی تطور مفهوم شهر و شهرنشینی پرداخت و نشان داد که شهر نه صرفاً مجموعه‌ای از عناصر کالبدی و جمعیت، بلکه فضایی اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است که در طول زمان و تحت تأثیر عوامل گوناگون دگرگون شده است. این مطالعه تأثیر عوامل دین، سیاست، اقتصاد و اجتماع را بر ساختار و عملکرد شهرها تأیید کرد و نشان داد که مفهوم شهر در طول تاریخ دستخوش تغییر شده است.

مهجور (۱۹۹۹) در پژوهشی به بررسی شهرسازی در دوره صفویه پرداخت و دریافت که این دوره، به‌ویژه در شهرهایی مانند اصفهان، تبریز و قزوین، به اوج شکوفایی خود رسید. در این دوره، شهرسازی نه تنها به جنبه‌های کالبدی، بلکه به ابعاد معنوی و اجتماعی نیز توجه داشت و سه رابطه بنیادین انسان با خدا، انسان با انسان و انسان با طبیعت در طراحی و ساخت شهرها مورد توجه ویژه قرار گرفت.

^۱ Postcolonial Theory

^۲ Edward Said

^۳ Olearius

اردلان و بختیار (۲۰۰۰) در مطالعه‌ای به بررسی نقش سنت عرفانی در معماری ایرانی پرداختند و نشان دادند که فرم‌های معماری سنتی نه تنها پاسخی به نیازهای عملکردی و زیبایی‌شناختی، بلکه تجلی از جهان‌بینی عرفانی و باورهای معنوی جامعه ایرانی بوده‌اند. این پژوهش با تحلیل نمونه‌های متنوعی از معماری ایرانی، از جمله خانه‌ها، مساجد، باغ‌ها و فضاهای شهری، به خوبی نشان داد که چگونه این آثار، با بهره‌گیری از اصول عرفانی مانند وحدت در کثرت، نظم هندسی، نور و رنگ، و فضای میانی، فضاهایی هماهنگ و یکپارچه را خلق کرده‌اند. پاکزاد (۲۰۱۱) در پژوهشی به تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران پرداخت و نشان داد که شهر در ایران از دوران باستان تا قاجار، تحت تأثیر شرایط متغیر سیاسی-نظامی، اجتماعی، اقتصادی، مذهبی، فرهنگی، اداری و کالبدی، همواره دستخوش تغییر و تحول بوده و فاقد ثبات و ساختار ثابت بوده است. به عبارت دیگر، شهرهای ایرانی به دلیل اثرپذیری از عوامل گوناگون، همواره در حال تغییر و دگرگونی بوده‌اند و مفهوم و ساختار شهر نیز به تبع آن تغییر کرده است.

همچنین، پژوهش‌های دیگری نیز به بررسی جنبه‌های خاصی از شهر ایرانی پرداخته‌اند. نقی‌زاده (۲۰۱۶) در مطالعه‌ای به بررسی نقش مسجد در شهر پرداخت و نشان داد که این عنصر دارای نقش و کارکردهای حیاتی در شهر ایرانی و اسلامی بوده است. قاری‌پور (۲۰۱۷) نیز در پژوهشی نشان داد که بازار در شهرهای ایرانی، فراتر از نقش صرفاً اقتصادی، دارای کارکردهای چندگانه اجتماعی، فرهنگی و مذهبی نیز بوده است و به عنوان عرصه‌ای برای تجلی هنر و معماری اسلامی و ایرانی بوده است. خادم‌زاده و تصدیقی (۲۰۲۱) در پژوهشی به بررسی تأثیر هجوم مغول بر شهرهای ایرانی پرداختند و نشان دادند که این حمله بخش بزرگی از شهرهای ایران را دستخوش تخریب‌های گسترده نمود و موجب کاهش شدید جمعیت آن‌ها شد. این مطالعه به خوبی نشان داد که چگونه تحولات سیاسی و نظامی می‌تواند ساختار شهری را تحت تأثیر قرار دهد.

هاجسون (۱۹۷۴) در مطالعه‌ای به تحلیل ابعاد مختلف شهر اسلامی پرداخت و نشان داد که این شهرها، به عنوان پدیده‌های پیچیده و چندوجهی، نه تنها مجموعه‌ای از عناصر کالبدی و جمعیتی، بلکه فضاهایی هستند که در آن‌ها عوامل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی به طور مداوم در تعامل و تأثیرگذاری متقابل قرار دارند. هاجسون با بررسی شهرهای مختلف در مناطق گوناگون جهان اسلام، دریافت که این شهرها، علیرغم تفاوت‌های فرهنگی و تاریخی، دارای ویژگی‌های مشترکی هستند که آن‌ها را از شهرهای غربی متمایز می‌کند. از جمله این ویژگی‌ها می‌توان به نقش محوری بازار به عنوان مرکز ثقل اقتصادی و اجتماعی، اهمیت نهادهای مذهبی در زندگی شهری، ساختار اجتماعی ویژه مبتنی بر روابط خانوادگی، قومی و مذهبی، وجود فضاهای عمومی و خصوصی متمایز، و تأثیر عوامل فرهنگی و تاریخی متنوع اشاره کرد.

گلمبک^۱ (۱۹۷۴) در پژوهشی به بررسی الگوهای شهری اصفهان پیش از دوره صفوی پرداخت و دریافت که این شهر در طول تاریخ، الگوهای شهری متنوعی را تجربه کرده است. در دوره سلجوقی، اصفهان به عنوان یک مرکز مهم سیاسی و اقتصادی، دارای ساختار شهری پیچیده‌ای شامل بازارها، مساجد و مدارس بود. پس از حمله مغول و تخریب بخش‌هایی از شهر، اصفهان در دوره ایلخانی به تدریج بازسازی شد. در دوره تیموری نیز، این شهر به عنوان یک مرکز فرهنگی و هنری، شاهد ساخت بناهای تاریخی متعددی مانند مسجد جامع بود. این پژوهش نشان می‌دهد که الگوهای شهری اصفهان همواره تحت تأثیر عوامل سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قرار داشته و این عوامل نقش کلیدی در شکل‌دهی ساختار و سیمای شهر ایفا کرده‌اند.

امام‌الدین^۲ (۱۹۸۴) در پژوهشی نشان داد که مساجد در شهرهای اسلامی، علاوه بر کارکرد عبادی، به عنوان مراکز علمی، آموزشی و فرهنگی نیز عمل می‌کردند. این مکان‌ها برنامه‌های آموزشی متنوعی از جمله تدریس قرآن، حدیث، فقه، زبان عربی، ریاضیات و نجوم را ارائه می‌دادند و نقش مهمی در تربیت دانش‌آموزان داشتند. همچنین، مساجد به عنوان مراکز فرهنگی و اجتماعی، محل برگزاری مراسم مذهبی، جشن‌ها و سخنرانی‌ها بودند. این پژوهش تأکید می‌کند که مساجد با ایفای نقش‌های چندگانه، سهم بسزایی در توسعه علوم و فرهنگ اسلامی ایفا کرده‌اند.

اتینگهاوزن^۳ (۱۹۸۷) در مطالعه‌ای نشان داد که هنر و معماری اسلامی تحت تأثیر عوامل متعددی از جمله دین اسلام، فرهنگ‌های بومی و شرایط سیاسی و اجتماعی قرار داشت. این هنر با بهره‌گیری از عناصری مانند گنبد، مناره، محراب، صحن و تزئینات غنی، به اوج شکوفایی خود رسید و بازتابی از هویت فرهنگی و مذهبی جهان اسلام بود.

¹ Hodgson

² Golombek

³ Imamuddin

⁴ Ettinghausen

بلیک^۱ (۱۹۹۹) در مطالعه‌ای به بررسی شهر ایرانی در دوره صفوی پرداخت و دریافت که شهر در این دوره به اوج شکوفایی خود رسید و شهر اصفهان به یکی از مهم‌ترین مراکز تجاری، فرهنگی و سیاسی جهان تبدیل شد. این پژوهش نقش طبقات مختلف اجتماعی در شهر، تأثیر تجارت و صنعت بر اقتصاد شهر و سازماندهی مناسب عناصر و فضاهای شهری را مورد تأکید قرار داد.

ویتلی^۲ (۲۰۰۱) در پژوهش خود به بررسی شهرهای اسلامی در قرون اولیه پرداخت و نشان داد که این شهرها بیشتر بر اساس عملکرد خود تعریف می‌شدند تا ظاهر فیزیکی‌شان، و نقش آنها را در عرصه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و مذهبی بر مورد تأکید قرار داد.

کمبل^۳ (۲۰۲۱) در پژوهشی به بررسی تأثیر حمله مغول بر شهرهای ایرانی پرداخت و دریافت که این حمله شهرها را در معرض تغییرات ساختاری و عملکردی اساسی قرار داد. در حالی که برخی از شهرها، به ویژه آنهایی که در مسیرهای تجاری اصلی قرار داشتند یا از حمایت حاکمان مغول برخوردار بودند، رونق یافتند، بسیاری دیگر از شهرها به دلیل ویرانی، کشتار و تغییر مسیرهای تجاری دچار رکود و کاهش جمعیت شدند. این امر منجر به تغییر الگوی شهرنشینی از مراکز متمرکز و پرجمعیت به سمت شهرهای کوچکتر و پراکنده‌تر شد.

همچنین پژوهش‌هایی نیز با هدف بررسی تاریخی شهر و ویژگی‌های آن بر اساس سفرنامه‌ها انجام شده است. در جدول شماره ۱، برخی از این پژوهش‌ها به اختصار اشاره شده است.

¹ Blake

² Wheatley

³ Campbell

جدول ۱. مروری بر پژوهش‌های مرتبط با شناخت شهر از منظر سفرنامه‌ها

پژوهش‌گر/ان، سال انتشار	عنوان پژوهش	یافته‌ها
Ameli & Akhavan, 2012	بازنمایی عناصر هویت بخش شهری در سفرنامه‌ها (مطالعه مقایسه‌ای تهران و شهرستان‌های استان تهران)	تفاوت‌های معنادار در بازنمایی هویت شهری تهران و شهرستان‌های اطراف؛ تهران به عنوان مرکز سیاسی و اقتصادی و شهرستان‌ها به عنوان مناطق با هویت محلی و سنتی
Balilan asl, 2016	ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری	تغییرات ساختاری در شهر تبریز شامل انتقال مرکز حکومت به جنوب رودخانه، کاهش اهمیت میدان صاحب‌آباد و افزایش نقش میدان عتیق به عنوان مرکز جدید شهر
Loeimi, 2017	سفرنامه ناصر خسرو در مقام منبعی برای واژگان هنر طراحی شهری	شناسایی و طبقه‌بندی عناصر شهری در سفرنامه ناصر خسرو، شامل بناها، باروها، نواحی، دروازه‌ها، برج‌ها و خندق‌ها به عنوان اجزای اصلی ساختار شهر
Savaqeb, Hadi, & Meshkati, 2018	ساختار کالبدی - فضایی شهر ایرانی عصر ناصری از منظر سیاحان غربی (۱۲۷۵-۱۲۲۷)	تحولات کالبدی شهرهای ایرانی در دوره ناصری تحت تأثیر تجدد غربی، شامل احداث خیابان‌های جدید، میدان‌ها و ساختمان‌های عمومی با الگوهای معماری اروپایی
Pirbabaei, Nejad Ebrahimi, & Salman Abizadeh, 2019	بازخوانی ساختار شهر اردبیل دوره صفویه بر اساس تطبیق متون تاریخی در نقشه آدام اولناریوس	بازسازی ساختار کالبدی و اجتماعی اردبیل در دوره صفویه، با تأکید بر نقش بقعه شیخ صفی‌الدین به عنوان مرکز مذهبی و اجتماعی شهر
Pourshabanian & Mortazai, 2021	اهمیت بهره‌گیری از متون جغرافیای تاریخی و سفرنامه‌ها برای شناخت جایگاه همدان در دوران اسلامی	شناسایی نقش همدان به عنوان مرکز تجاری و فرهنگی در دوران اسلامی، با تأکید بر موقعیت جغرافیایی آن و ارتباطات راهبردی با شهرهای دیگر
Abarghouei Fard & Mansouri, 2021	بازخوانی مؤلفه‌های سازنده سازمان فضایی شهر ایرانی پس از اسلام در سفرنامه‌های قرن نهم تا چهاردهم هجری قمری	شناسایی چهار مؤلفه اصلی سازمان فضایی شهر ایرانی: قلمرو، مرکز، ساختار و کل‌های کوچک. مرکز به عنوان عنصر ضروری و سه مؤلفه دیگر به عنوان شروط کافی برای شکل‌گیری کلیت سازمان فضایی شهر
TaghiZadeh, Khodadad, & Mirza Kauchak Khoshnevis, 2022	واکاوی نظام ساختاری شهرهای ایران در دوره صفویه بر اساس مطالعه متون و اسناد تاریخی (سفرنامه آدام اولناریوس)	شکل‌گیری نظم هندسی و سازمان‌یافته در شهرهای دوره صفویه، با تأکید بر هماهنگی بین عناصر کالبدی و عملکردی شهر و نقش میدان‌ها به عنوان مراکز اجتماعی و اقتصادی
Nilipour & Nejad Ebrahimi, 2023	بازشناسی عناصر سیمای شهر تفریس بر اساس توصیف سیاحان دوران قاجار	بازشناسی عناصر پنج‌گانه لینیچ (راه، لبه، گره، نشانه و محله) در شهر تفریس و تحلیل نقش آن‌ها در شکل‌گیری تصویر ذهنی شهر برای سیاحان قاجاری
Darabi, Maziar, & Jafarian, 2023	تجربه شهری در عهد صفوی؛ بازخوانی سفر سیاحت و زیارت شهر در سفرنامه سالک قزوینی	بررسی تجربه شهری در دوره صفویه از منظر زیباشناختی و اجتماعی، با تأکید بر شهر به عنوان فضایی ترکیبی از کالبد فیزیکی و روابط اجتماعی، و نقش شهر در زیارت و تعاملات اجتماعی

با بررسی جامع مطالعات پیشین، ملاحظه می‌شود که اگرچه تحقیقات ارزشمندی در این حوزه انجام شده، اما سه شکاف پژوهشی عمده وجود دارد که این پژوهش به آنها می‌پردازد: نخست آنکه مطالعات موجود عمدتاً مقطعی و محدود به دوره‌های خاص تاریخی بوده‌اند و بررسی تطبیقی بلندمدتی از قرون سوم تا دوازدهم هجری ارائه نکرده‌اند. دوم، علیرغم تأکید بر اهمیت سفرنامه‌ها، تحلیل نظام‌مندی از تفاوت‌های دیدگاه‌های شرقی و غربی درباره شهرهای ایرانی صورت نگرفته است. سوم، به محدودیت‌های ذاتی سفرنامه‌ها به عنوان منابع تاریخی توجه کافی نشده است.

این پژوهش با آگاهی از این محدودیت‌ها، از رهیافتی نوین بهره می‌برد که ترکیب تحلیل تاریخی با روش‌شناسی انتقادی است. از یک سو، با بررسی تطبیقی ۱۴ سفرنامه شرقی و غربی، تصویر جامع‌تری از تحولات شهر ایرانی ارائه می‌دهد و از سوی دیگر، با توسعه «چارچوب

ارزیابی اعتبار»، به تحلیل انتقادی این منابع می‌پردازد. چنین رویکردی نه تنها به درک بهتر واقعیات تاریخی کمک می‌کند، بلکه شیوه‌های بازنمایی شهرها در متون مختلف را نیز آشکار می‌سازد.

پژوهش حاضر از چهار جهت به دانش موجود می‌افزاید:

۱. ارائه چارچوب تحلیل تطبیقی برای مطالعه نظام‌مند سفرنامه‌های تاریخی شرقی و غربی
۲. توسعه معیارهای ارزیابی توصیفات شهری با توجه به زمینه فرهنگی نویسندگان
۳. کشف الگوهای توصیفی متفاوت در بازنمایی شهرهای ایرانی توسط سفرنامه‌نویسان
۴. تبیین تعامل بین واقعیات عینی و رویکردهای توصیفی نویسندگان

این پژوهش با اتکا به این رویکرد نوین، می‌کوشد تا تصویری جامع‌تر و متوازن‌تر از تحولات شهرهای ایرانی در این بازه تاریخی مهم ارائه دهد و از این رهگذر، گامی در جهت غنای مطالعات شهری و تاریخی ایران بردارد.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد تاریخی - تحلیلی و با تمرکز بر تحلیل محتوای کیفی، به بررسی سیر تحول توصیفات شهر ایرانی در سفرنامه‌های تاریخی و مقایسه‌ی دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان شرقی و غربی در بازه‌ی زمانی قرون سوم تا دوازدهم هجری (سده‌های نهم تا هجدهم میلادی) می‌پردازد. هدف اصلی، شناسایی و مقایسه‌ی نحوه‌ی ادراک و توصیف ویژگی‌های شهرهای ایرانی توسط سیاحان است.

نمونه‌گیری و انتخاب داده‌ها

با توجه به گستردگی مجموعه داده‌ها، نمونه‌ای هدفمند از ۱۴ سفرنامه و سند تاریخی بر اساس معیارهای زیر انتخاب شد: پوشش‌دهی دوره‌ی زمانی: اسناد و سفرنامه‌های انتخابی به دوره‌های مختلف تاریخی از قرن سوم تا دوازدهم هجری تعلق دارند تا امکان بررسی تحولات عناصر و اجزای شهرها در طول زمان فراهم شود.

تنوع جغرافیایی: اسناد و سفرنامه‌ها به توصیف شهرهای مختلف در مناطق جغرافیایی گوناگون ایران پرداخته‌اند تا تنوع دیدگاه‌ها و ابعاد و عناصر شهری مورد مطالعه قرار گیرد.

تنوع نویسندگان: اسناد و سفرنامه‌ها توسط نویسندگان مختلف با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی متفاوت (مسلمان و غیرمسلمان یا شرقی و غربی) نوشته شده‌اند تا دیدگاه‌های مختلف در مورد شهرها بررسی شود.

دسترسی به نسخه‌های معتبر: اسناد و سفرنامه‌های انتخابی از نسخه‌های معتبر و قابل استناد (چاپی) برخوردار هستند.

بر این اساس، سفرنامه‌ها و منابع تاریخی از نویسندگان شرقی مانند ناصرخسرو قبادیانی (۱۹۹۱)، ابن بطوطه (۱۹۹۱)، ابن حوقل (۱۹۸۷)، احمد یعقوبی (۱۹۷۷)، حمدالله مستوفی (۱۹۸۳)، امین احمد رازی (۱۹۵۹) و ابودلف (۱۹۷۵) و نویسندگان غربی مانند مارکوپولو (۱۹۷۱)، کلاویجو^۱ (۱۹۶۵)، شاردن^۲ (۱۹۵۶)، تاورنیه (۱۹۵۷)، الناریوس^۳ (۱۹۵۴)، ونیزیان در ایران (۲۰۰۲) و کنتارینی^۴ (۱۹۷۰) به عنوان نمونه‌ی پژوهش برگزیده شدند.

گردآوری و تحلیل داده‌ها

داده‌های مورد نیاز از طریق مطالعه و بررسی متون اسناد و سفرنامه‌های انتخابی گردآوری شد. بخش‌هایی از اسناد و سفرنامه‌ها که به توصیف عناصر و اجزای شهرها (مانند عناصر و فضاهای شهری، زیرساخت‌ها، اجتماع، اقتصاد و...) پرداخته‌اند، استخراج و با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA کدگذاری شدند.

تحلیل داده‌ها بر اساس پنج مضمون اصلی زیر انجام شد که از یافته‌های پژوهش (جدول ۴ و ۵) استخراج گردید:

ابعاد کالبدی: شامل عناصر فیزیکی شهر مانند مساجد، بازارها، باروها، زیرساخت‌ها و تقسیمات فضایی.

ابعاد اقتصادی و کارکردی: شامل فعالیت‌های تجاری، تولیدی، زراعی و نظام مالی.

¹ Marco Polo

² Clavijo

³ Chardin

⁴ Olearius

⁵ Contarini

ابعاد اجتماعی و فرهنگی: شامل آداب و رسوم، تعاملات اجتماعی، مناسک مذهبی و ناهنجاری‌های اجتماعی.
 ابعاد سیاسی: شامل ساختارهای حکومتی، تمرکز قدرت و تأثیر تحولات سیاسی.
 ابعاد طبیعی و زیست‌محیطی: شامل شرایط آب‌وهوایی، بلایای طبیعی و منابع آب.
 فرآیند تحلیل محتوای کیفی در سه مرحله انجام شد:

کدگذاری باز: داده‌های استخراج‌شده بر اساس مضامین پنج‌گانه فوق به صورت اولیه کدگذاری شدند.
 کدگذاری محوری: کدهای اولیه بر اساس شباهت‌ها و ارتباط بین آن‌ها در چارچوب مضامین اصلی دسته‌بندی شدند.
 کدگذاری انتخابی: ارتباط بین مضامین مختلف بررسی و نتایج نهایی استخراج گردید.

تحلیل مقایسه‌ای: داده‌های مربوط به هر یک از اسناد و سفرنامه‌های شرقی و غربی به صورت جداگانه تحلیل و سپس نتایج حاصل از تحلیل این دو گروه با معیارهایی مانند نوع عناصر شهری مورد توجه، نحوه توصیف عناصر شهری و میزان اهمیت عناصر شهری در دیدگاه نویسندگان مقایسه شدند.

تفسیر و نتیجه‌گیری: نتایج حاصل از تحلیل داده‌ها تفسیر و بر اساس آن‌ها، دیدگاه‌های سیاحان شرقی و غربی در مورد عناصر و اجزای شهرهای ایرانی تبیین شد.

بازه زمانی پژوهش

انتخاب سفرنامه‌های نوشته شده در دوره زمانی قرن سوم تا دوازدهم هجری قمری برای این پژوهش، به دلایل متعددی صورت گرفته است. اولاً، قرن سوم هجری قمری به عنوان نقطه عطفی در تاریخ شهرسازی ایران شناخته می‌شود که شاهد رونق و شکوفایی شهرها بود. در این دوره، ظهور حکومت‌های مقتدر، افزایش امنیت و ثبات سیاسی و گسترش مبادلات بازرگانی، زمینه را برای توسعه شهری در ایران فراهم آورد (Ashraf, 1974: 10; Pakzad, 2011: 220). این دوره، آغاز بازسازی و رونق شهرهای بزرگ و مهمی مانند نیشابور، اصفهان و ... بود (Habibi, 1999: 38)، که به عنوان مراکز فرهنگی، اقتصادی و سیاسی ایران شناخته می‌شدند.

ثانیاً، پس از قرن دوازدهم هجری قمری، تغییرات بنیادینی در نظام‌های اقتصادی و اجتماعی شهرها در مقیاس جهانی آغاز شد که منجر به شکل‌گیری شهرهایی با ساختار و عناصر نوین گردید. این تحولات عمدتاً ناشی از تأثیر انقلاب صنعتی و آغاز فرآیند مدرنیزاسیون بود که به تدریج در جوامع مختلف، از جمله ایران، نفوذ کرد و الگوی سنتی شهرها را به طور بنیادین متحول کرد (Habibi, 1999: 128). برای مثال، ورود فناوری‌های جدید، تغییر در شیوه‌های تولید و تجارت، و تحولات سیاسی و اجتماعی، باعث شدند که شهرهای ایرانی از الگوهای سنتی فاصله بگیرند و به سمت شهرهای مدرن حرکت کنند.

ثالثاً، این دوره زمانی (قرن سوم تا دوازدهم هجری قمری) به دلیل طولانی بودن و پوشش دادن تحولات مهم تاریخی، سیاسی و اجتماعی، امکان بررسی روند تکاملی شهرهای ایرانی را فراهم می‌کند. در این بازه زمانی، شهرهای ایرانی از یک سو تحت تأثیر تحولات داخلی مانند تغییر سلسله‌ها، جنگ‌ها و رونق اقتصادی، و از سوی دیگر تحت تأثیر تعاملات بین‌المللی و تجارت با سایر تمدن‌ها قرار داشتند. این تعاملات باعث شد که شهرهای ایرانی ویژگی‌های منحصر به فردی را در خود پرورش دهند که بازتاب آن را می‌توان در سفرنامه‌های این دوره مشاهده کرد.

در نهایت، انتخاب این دوره زمانی به پژوهش حاضر امکان می‌دهد تا تحولات شهرهای ایرانی را در یک بازه طولانی و پرفراز و نشیب بررسی کند و به درک عمیق‌تری از روند توسعه شهری در ایران دست یابد. این بررسی نه تنها به شناخت بهتر هویت شهرهای ایرانی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند الهام‌بخش برنامه‌ریزی‌های شهری معاصر نیز باشد.

اعتبارسنجی پژوهش

برای افزایش اعتبار و پایایی پژوهش، از روش‌های زیر استفاده شد:
 بررسی و بازبینی کدها توسط دو یا چند پژوهشگر: این کار به اطمینان از دقت و انسجام کدگذاری کمک کرد.
 استفاده از منابع علمی معتبر: تمامی داده‌ها از نسخه‌های معتبر اسناد و سفرنامه‌ها استخراج شدند.
 ارائه مستندات کافی: مراحل مختلف پژوهش به‌طور کامل مستندسازی شدند تا امکان بازبینی و ارزیابی فراهم شود.

محدودیت‌های پژوهش

این پژوهش با محدودیت‌هایی مواجه بود که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: دسترسی محدود به برخی متون تاریخی: برخی از سفرنامه‌ها و اسناد تاریخی به دلیل نایاب بودن یا عدم دسترسی به نسخه‌های معتبر، در این پژوهش بررسی نشدند. ذهنیت‌گرایی در تحلیل داده‌ها: با توجه به ماهیت کیفی پژوهش، امکان وجود ذهنیت‌گرایی در تفسیر داده‌ها وجود دارد، هرچند تلاش شد با استفاده از روش‌های اعتبارسنجی، این مسئله به حداقل برسد.

یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش بر اساس تحلیل محتوای کیفی توصیفات شهر ایرانی در سفرنامه‌های تاریخی قرون سوم تا دوازدهم هجری به دست آمده‌اند و به دو محور اصلی: سیر تحول توصیفات شهر ایرانی در طول این دوره‌ی تاریخی و مقایسه‌ی دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان شرقی و غربی می‌پردازند. داده‌های مورد استفاده در این پژوهش از خروجی‌های نرم‌افزار MAXQDA استخراج شده‌اند که شامل جداول ۲ و ۳ هستند. این جداول بر اساس دسته‌بندی‌های نظام‌مند از مفاهیم و مضامین مرتبط، ابعاد مختلف توصیف شهرها (کالبدی، اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی، کارکردی، سیاسی و زیست محیطی) (شکل ۱) را پوشش می‌دهند. با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، تغییرات در بازنمایی شهرها در طول زمان شناسایی و تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود در نحوه‌ی توصیف این شهرها توسط نویسندگان شرقی و غربی تحلیل شدند. یافته‌های این بخش نه تنها تصویری جامع از سیر تحول شهرهای ایرانی در طول تاریخ ارائه می‌دهند، بلکه تفاوت‌های دیدگاه‌های شرقی و غربی را در توصیف این شهرها روشن می‌سازند. در ادامه، این یافته‌ها به تفصیل ارائه می‌شوند.

جدول ۳. ابعاد اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، سیاسی، کارکردی، طبیعی و زیست محیطی شهر ایرانی از منظر سفرنامه‌ها استخراج شده از نرم‌افزار

MAXQDA

شماره	تاریخ	نویسنده	کتابخانه	ویرایش	احمد رازی	کلاویخو	ابن بطوطه	مستوفی	مارکوپولو	ناصر خسرو	ابودلف	ابن حوقل	یعقوبی	مصادیق	مضامین و مفاهیم	مؤلفه‌های اصلی	
																قرون ۱۰ تا ۱۲ (هـ.ق)	قرون ۹ تا ۹ (هـ.ق)
																اصناف	بعد اقتصادی
																اخذ مالیات از مشاغل	
																وقف	
																ضرب سکه در شهر (ضرابخانه)	
																رواج دستفروشی	
																تنوع و رونق بازار	بعد اجتماعی و فرهنگی
																اختلافات مذهبی	
																نزاع‌های قومی	
																قضای حاجت در معابر	
																اسراف	
																کیوتربازی	
																چند همسری (داشتن چند زن)	
																وجود فاحشه خانه در شهر	
																لواط	
																پاکیزگی	
																دانش دوستی	بعد اجتماعی و فرهنگی
																علاقه به موسیقی و هنر	
																مراعات حال همسایه	
																خیرات، صدقه و احسان	
																مراسم مذهبی و عزاداری	
																مراسم سرگرمی و شادی	
																نظام تقسیم بندی آب در داخل محلات	
																همکاری در نظافت کوچه و معابر	
																حضور زنان در اجتماعات و سطح شهر	
																افزایش جمعیت	
																تغییر مذهب اجباری توسط حکومت	بعد سیاسی
																حمله مغول و ویرانی شهرها	
																حکومت محلی (تیولداری)	
																اجرای قوانین اسلامی	
																مرکز حکومت و کشورداری (پایتخت)	
																وضع قوانین شهروندی	بعد کارکردی
																زراعت و باغداری	
																بازرگانی و تجارت	
																تولید منسوجات و البسه	
																تولید مصنوعات دستی و ابزار	
																بیله ابریشم پرورش	
																دیوانی	
																مرکز علم و دانش	
																نظامی	بعد طبیعی و زیست محیطی
																باغ	
																رودخانه	
																چشمه	
																دریا	
																اقلیم مناسب	
																کمبود آب شرب	
																اقلیم گرم	
																زمین لرزه	
																اراضی غیر قابل کشت	
																حشرات موذی و عقرب	
																سیل	
																ورود فاضلاب خانگی به معابر شهر	

سیر تحول توصیفات شهر ایرانی در طول زمان

بر اساس تحلیل متون تاریخی و سفرنامه‌های مورد مطالعه، می‌توان روند تحولات شهر ایرانی را در سه دوره کلی تقسیم‌بندی کرد و ابعاد مختلف آن را مورد بررسی قرار داد:

دوره اول (قرون ۳ تا ۶ هجری): شهرهای ایرانی در این دوره ساختاری نسبتاً ساده داشتند و بر سه عنصر اصلی مسجد، بازار و عناصر دفاعی متمرکز بودند. مساجد، به عنوان قلب مذهبی و اجتماعی شهرها، نقش محوری در زندگی مردم ایفا می‌کردند. ابن‌حوقل (181: 1987) در سفرنامه‌ی «صورة الارض» اشاره می‌کند که «مسجد جامع در وسط شهر قرار داشت و بازارها پیرامون آن گسترده شده بودند. این مسجد همواره پر از جمعیت بود». ناصرخسرو قبادیانی (117: 1991) نیز به وجود مساجد بزرگ و زیبا در شهرهای ایرانی اشاره کرده و توصیف می‌کند که «در میان شهر، مسجد آدینه‌ای بزرگ و زیبا ساخته‌اند».

بازارها نیز در این دوره به عنوان مراکز اقتصادی و تبادل کالا، رونق خاصی داشتند و نشان‌دهنده‌ی پویایی اقتصاد شهری بودند. ناصرخسرو قبادیانی (117: 1991) در توصیف بازارهای ایرانی می‌گوید که شهرها بازارهای بسیار داشتند و به‌عنوان مثال، بازاری از صرافان را دیده است که در آن دویست مرد صراف فعالیت می‌کردند و هر بازاری دارای دربند و دروازه‌ای بود. ابن‌حوقل (84: 1987) نیز در توصیف خود از شهرها، به رونق بازارها و داد و ستد گسترده در آن‌ها اشاره می‌کند.

عناصر دفاعی مانند بارو و قلعه نیز در این دوره از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بودند که نشان‌دهنده‌ی توجه به امنیت شهرها در برابر تهدیدات احتمالی بود. ابودلف (72: 1975) در توصیف شهر ری، آن را «شهری با دروازه‌های آهنی و باروی عظیم» معرفی می‌کند. ابن‌حوقل (1987: 41) نیز در توصیف شهرهای فارس، به وجود قلعه‌های محکم و حصارهای استوار و بلند اشاره می‌کند و می‌گوید که بیشتر شهرها دارای قلعه‌هایی درون خود و قهندزهایی با دیوارهای محکم بودند.

با این وجود، شهرها در این دوره، به ویژه در نواحی جنوبی ایران، با چالش‌های طبیعی و زیست‌محیطی مانند کمبود آب شرب مواجه بودند. ابن‌حوقل (7: 1987) در توصیف شهرهای جنوبی ایران می‌گوید که آن‌ها «آب خوب و زراعت و حیوانات شیرده نداشتند». ناصرخسرو قبادیانی (115: 1991) نیز این مسأله را تأیید کرده و می‌گوید که آب ساکنان این شهرها از باران تأمین می‌شد و چاه یا کاریزی برای تأمین آب شیرین وجود نداشت.

دوره دوم (قرون ۷ تا ۹ هجری): حمله مغول ضربه‌ای سهمگین بر پیکره شهرهای ایرانی وارد کرد و بسیاری از آن‌ها را ویران و دچار آسیب‌های جدی ساخت. این حمله نه تنها به عناصر کالبدی شهرها، بلکه به ساختار اجتماعی و اقتصادی آن‌ها نیز آسیب رساند. حمدالله مستوفی (61: 1983) در کتاب «نزهةالقلوب» به ویرانی گسترده شهرهای ایرانی در پی حمله مغول اشاره کرده و می‌نویسد: «شهرهای بسیاری در پی حمله مغول به کلی ویران شدند». ابن‌بطوطه (462: 1991) نیز در سفرنامه‌ی خود از ویرانی شهر بلخ سخن می‌گوید و می‌نویسد: «بلخ را چنگیز لعین خراب کرد». کلاویخو (304, 303, 302, 301, 204, 203, 184, 166: 1965) نیز در سفرنامه‌ی خود به ویرانی شهرها و نابودی عناصر دفاعی و امنیتی آن‌ها اشاره کرده و از تخریب گسترده زیرساخت‌های شهری خبر می‌دهد.

با این حال، پس از این دوران سخت، شهرها به تدریج احیا شدند و روند توسعه خود را از سر گرفتند. کلاویخو (204, 190, 168: 1965) به رونق دوباره تجارت و بازرگانی در برخی از شهرهای ایرانی اشاره می‌کند و از افزایش جمعیت و گسترش وسعت این شهرها خبر می‌دهد. این تغییرات نشان‌دهنده توانایی شهرهای ایرانی در بازسازی و بازگشت به حیات پس از بحران‌های بزرگ بود.

در این دوره توجه به عناصر مذهبی و زیارتی مانند مساجد، امامزاده‌ها و مقبره مشاهیر و همچنین عناصر خدماتی مانند مدارس افزایش یافت، که نشان‌دهنده تغییر در رویکردها و اولویت‌های جامعه شهری بود. حمدالله مستوفی (151, 71, 51, 49: 1983) در کتاب خود به رونق این عناصر در شهرهای مختلف اشاره کرده و از گسترش مدارس و اماکن مذهبی و زیارتی در شهرها یاد می‌کند. ابن‌بطوطه (1991: 473, 469, 465, 457, 243, 238) اهمیت این عناصر را در شهرها مورد تأکید کرده و از مساجد و مدارس به عنوان مراکز مهم فعالیت‌های علمی و مذهبی نام می‌برد. کلاویخو (212, 192: 1965) نیز در توصیف شهرهای ایرانی، به شکوه و عظمت اماکن زیارتی پرداخته است.

با این حال، این دوره با چالش‌های اجتماعی نیز همراه بود. اختلافات و نزاع‌های مذهبی، به ویژه بین سنیان و شیعیان، از جمله مسائلی بود که برخی شهرها را درگیر کرده بود. حمدالله مستوفی (49: 1983) در توصیف شهر اصفهان به این موضوع اشاره می‌کند و می‌نویسد: «مردم آن‌جا بیشتر اوقات در محاربه و نزاع باشند و رسم دو هوای هرگز از آنجا برنیفتد و همه خوشی‌های آن شهر در هنگام اظهار دو هوایی با ناخوشی آن فتنه مقابل نمی‌توان کرد». ابن‌بطوطه (246: 1991) نیز این اختلافات را عامل ویرانی بخش‌هایی از شهر اصفهان دانسته و

می‌نویسد: «اصفهان شهری بزرگ و زیباست، ولی اکنون قسمت‌های زیادی از آن در نتیجه اختلافاتی که بین سنیان و شیعیان آن شهر به وقوع می‌پیوندد، به ویرانی افتاده است». این مسائل تنها محدود به اصفهان نبود و در سایر نواحی ایران نیز مشاهده می‌شد، چنان‌که حمدالله مستوفی (63: 1983) و ابن بطوطه (252: 1991) در توصیف شهرهای دیگر نیز به این موضوع اشاره کرده‌اند.

دوره سوم (قرون ۱۰ تا ۱۲ هجری): این دوره، دوران اوج شکوفایی شهرهای ایرانی بود. شهرها در ابعاد مختلف کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی توسعه چشمگیری داشتند و به مراکز مهم علمی، فرهنگی و هنری تبدیل شدند. شاردن (50-51: 1956, vol.7)، جهان‌گرد فرانسوی، در سفرنامه‌ی خود از اصفهان به عنوان «نصف جهان» یاد کرده و آن را «شهری با کاخ‌های باشکوه، مساجد عظیم و بازارهایی پر از کالاها و گران‌بها» توصیف می‌کند. او تأکید می‌کند که اصفهان نه تنها مرکز تجاری، بلکه مرکز علمی و فرهنگی ایران بود.

عناصر کالبدی شهرها در این دوره تنوع و گستردگی بیشتری یافتند. کاخ‌ها، مساجد بزرگ، بازارها، کاروانسراها، حمام‌ها و سایر عناصر خدماتی به وفور در شهرها دیده می‌شدند. رازی (180: 3, 283, 341, 493; Vol. 2: 155, 208; Vol. 1: 1959) در آثار خود به توسعه این عناصر در شهرهای مختلف اشاره کرده و از رونق زندگی شهری سخن می‌گوید. ونیزیان (88, 90, 150, 152, 408, 1970) و تاورینه (413, 418, 475)، کنتارینی (37, 35: 1970)، التاریوس (234, 175, 166, 153, 147, 132, 122, 121, 111, 110: 1984) و تاورینه (681, 673, 656, 393, 379, 87, 82, 80, 77, 74, 67: 1957) نیز در سفرنامه‌های خود به گسترش زیرساخت‌های شهری و افزایش رفاه در این دوره اشاره می‌کنند.

با این وجود، در کنار این پیشرفت‌ها، برخی از شهرها با چالش‌های قابل توجهی مواجه بودند. التاریوس (234, 153, 146: 1984) در سفرنامه‌ی خود به ویرانی و فرسودگی برخی از بناها و فقدان برج و بارو در برخی شهرها اشاره می‌کند. تاورینه (656, 379, 77: 1957) در توصیف خود از شهرها، به مشکلاتی مانند نابسامانی‌های کالبدی و فرسودگی زیرساخت‌ها پرداخته است. شاردن (57, 53, 52: 7, 34, 35, 402; Vol. 3: 57, 53, 52; Vol. 7: 53, 57) نیز در سفرنامه‌ی خود، به ویژه در توصیف اصفهان، به این مسائل اشاره کرده و از تأثیر آن‌ها بر زندگی شهری سخن می‌گوید. اختلافات مذهبی نیز از دیگر چالش‌های این دوره بود. تاورینه (378, 68: 1957) به درگیری‌های مذهبی در شهرهای مختلف اشاره می‌کند و شاردن (62: 7, 56; Vol. 3: 403; Vol. 2: 1956) نیز این موضوع را به‌عنوان یکی از عوامل نابسامانی اجتماعی در شهرها برمی‌شمارد. علاوه بر این، وجود پدیده‌هایی مانند فاحشه‌خانه‌ها نیز از مسائل اجتماعی این دوره بود که ونیزیان (413: 1970)، التاریوس (240, 155: 1984)، تاورینه (384: 1957) و شاردن (113: 7, 1956) در سفرنامه‌های خود به آن اشاره کرده‌اند. این چالش‌ها نشان می‌دهد که در کنار شکوفایی و پیشرفت، شهرهای ایرانی با مسائلی مانند نابسامانی‌های اجتماعی و کالبدی نیز دست‌وپنجه نرم می‌کردند. با این حال، این دوره به‌عنوان یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تاریخ شهرنشینی در ایران شناخته می‌شود.

جدول ۴. ویژگی‌های شهر ایرانی در سه دوره تاریخی از نگاه سفرنامه‌ها

ابعاد/دوره	قرن ۳ تا ۶ هجری	قرن ۷ تا ۹ هجری	قرن ۱۰ تا ۱۲ هجری
کالبدی	ساختار ساده، تمرکز بر مسجد، بازار و عناصر دفاعی، کمبود زیرساخت‌ها	ویرانی شهرها در اثر حمله مغول، احیای تدریجی شهرها، افزایش عناصر مذهبی، زیارتی، آموزشی و خدماتی	تنوع و گستردگی عناصر کالبدی، مشکلات فرسودگی بناها و فقدان برج و بارو در برخی از شهرها
اقتصادی و کارکردی	رونق در بازرگانی، رونق در فعالیت‌های زراعی و باغی، رونق در تولید منسوجات	رکود نسبی اقتصاد شهری و کاهش مبادلات تجاری	شکوفایی اقتصاد، گسترش بازرگانی و تجارت بین‌المللی، تنوع بازارها و گسترش اصناف، رونق تولید منسوجات و ابریشم
اجتماعی و فرهنگی	اهمیت مساجد و بازارها به عنوان مراکز اجتماعی و مذهبی و نقش آن‌ها در انسجام اجتماعی	اختلافات و نزاع‌های مذهبی، گرایش مردم به فضاها و مذهبی و زیارتی	افزایش مراسم‌های آیینی، تبدیل شهرها به مراکز علمی و فرهنگی، اختلافات مذهبی، ناهنجاری‌های اجتماعی
سیاسی	تمرکز قدرت در دست حاکمان و طبقه اشراف و اداره شهرها از سوی نمایندگان حکومت مرکزی	تغییر ساختار سیاسی ناشی از حمله مغول، ظهور حکومت‌های محلی و تیول‌داری	تثبیت ساختار سیاسی و افزایش قدرت حکومت مرکزی و تمرکزگرایی در شهرهای اصلی
طبیعی و زیست محیطی	کمبود آب شرب	کمبود آب شرب، وقوع زمین‌لرزه و ویرانی شهرها	رونق باغ‌ها، کمبود آب شرب، وقوع سیل در شهرها

بررسی تطبیقی داده‌های جدول ۴ نشان‌دهنده روندی تکاملی اما ناهمگون در توسعه شهرهای ایرانی است. در دوره نخست (قرون ۳-۶ هجری)، شهرها با الگویی منسجم حول محورهای مسجد، بازار و استحکامات دفاعی شکل گرفته بودند. این ساختار ساده اما کارآمد، بیانگر

جامعه‌ای با اولویت‌های مشخص در زمینه‌های مذهبی، اقتصادی و امنیتی است. با این وجود، محدودیت‌های طبیعی به‌ویژه در مناطق جنوبی، چالش‌های قابل توجهی را در توسعه پایدار شهری ایجاد می‌کند.

دوره میانی (قرون ۹-۷ هجری) نقطه عطفی در تاریخ شهرنشینی ایران محسوب می‌شود. پیامدهای حمله مغول موجب دگرگونی‌های عمیقی در ساختار فیزیکی و اجتماعی شهرها گردید. در این شرایط، عناصر مذهبی و زیارتی نقشی محوری در بازسازی هویت شهری ایفا کردند. مدارس و اماکن مقدس به کانون‌های جدید حیات اجتماعی تبدیل شدند که نشان‌دهنده تحولی معنوی در واکنش به بحران‌های سیاسی و اجتماعی آن عصر بود.

دوره پایانی (قرون ۱۲-۱۰ هجری) شاهد اوج شکوفایی شهرسازی ایرانی است. توسعه کمی و کیفی عناصر شهری، ظهور مراکز علمی و فرهنگی، و رونق اقتصادی، تصویری از جامعه‌های پویا ارائه می‌دهد. با این حال، گزارش‌های موجود حاکی از آن است که این توسعه در تمامی جنبه‌ها به صورت متوازن صورت نگرفته است. تمرکز امکانات در پایتخت‌های بزرگ و مراکز سیاسی، به نوعی نابرابری در توسعه شهری منجر شده بود. از سوی دیگر، گسترش فعالیت‌های علمی و فرهنگی در کنار حفظ ارزش‌های مذهبی، نشان‌دهنده تعادل هوشمندانه بین سنت و نوآوری در این دوره است.

این سیر تحول نشان می‌دهد که شهرهای ایرانی در هر دوره، متناسب با شرایط تاریخی و نیازهای جامعه شکل گرفته‌اند. از ساختار ساده و کارکردی دوره نخست تا پیچیدگی‌های کالبدی و اجتماعی دوره پایانی، شهرهای ایران همواره سه ویژگی کلیدی را حفظ کرده‌اند: نخست، حفظ هویت مذهبی و فرهنگی؛ دوم، انطباق با نیازهای اقتصادی زمانه؛ و سوم، انعطاف‌پذیری در مواجهه با بحران‌ها. این ویژگی‌ها، شهر ایرانی را به نمونه‌ای برجسته از تداوم و تحول در تاریخ شهرسازی جهان اسلام تبدیل کرده است.

مقایسه دیدگاه‌های سفرنامه نویسان شرقی و غربی

بررسی چگونگی بازنمایی شهر ایرانی در سفرنامه‌های شرقی و غربی، می‌تواند درک عمیق‌تری از تفاوت‌های فرهنگی و نحوه نگرش این دو گروه به شهر و شهرنشینی به دست دهد. در این بخش، با تأکید بر داده‌های به دست آمده، به بررسی دقیق‌تر دیدگاه‌های شرقی و غربی می‌پردازیم.

دیدگاه شرقی به شهر ایرانی

سفرنامه‌نویسان شرقی، شهر را به عنوان فضایی انسانی، اجتماعی، فرهنگی و معنوی می‌دیدند. برای آنان، شهر نه صرفاً مجموعه‌ای از بناها و خیابان‌ها، بلکه محل زندگی، تعامل، تبادل فرهنگی و تجلی ارزش‌های معنوی تلقی می‌شد. از این رو، توصیف شهرها در سفرنامه‌های شرقی، غالباً با تمرکز بر جنبه‌های انسانی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی همراه بوده است.

● **مردم و زندگی شهری:** سفرنامه‌نویسان شرقی به شرح آداب و رسوم، اخلاق، رفتار و باورهای مردم شهر توجه ویژه‌ای داشته‌اند. از مهمان‌نوازی، سخاوت، دینداری، جوانمردی و سایر فضایل اخلاقی ساکنان شهرها سخن گفته شده است و به برگزاری مراسم مذهبی، جشن‌ها و آیین‌های خاص اشاره شده است. برای مثال، در سفرنامه‌ی ابن بطوطه (1991: 235, 246, 260, 272, 284, 445, 457)، به تفصیل به شرح آداب و رسوم مردم شهرهای مختلف ایران، از جمله نحوه لباس پوشیدن، غذا خوردن و برگزاری مراسم عروسی و عزاداری پرداخته شده است.

● **فرهنگ و هنر:** شهر برای نویسندگان شرقی، کانون فرهنگ، هنر و دانش تلقی می‌شد. به وجود مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها، کارگاه‌های هنری و سایر مراکز فرهنگی در شهرها اشاره شده است و از فعالیت‌های علمی، ادبی و هنری ساکنان شهرها سخن به میان آمده است. در منابعی مانند آثار حمداله مستوفی (1983: 49,51) و ابن بطوطه (1991: 238, 244, 245, 283, 284)، به وجود مراکز علمی و آموزشی متعدد در شهرهای ایران اشاره شده و از رونق فعالیت‌های علمی و ادبی در این شهرها گزارش داده شده است.

● **بازار و اجتماع:** بازارها در سفرنامه‌های شرقی، نه تنها به عنوان مراکز داد و ستد، بلکه به عنوان محل ملاقات، تبادل نظر و تعاملات اجتماعی نیز توصیف شده‌اند. سفرنامه‌نویسان شرقی علاوه بر رونق اقتصادی بازارها، به نقش آن‌ها به عنوان محل تجمع و تبادل اطلاعات نیز اشاره کرده‌اند و آن را قلب تپنده شهر نامیده‌اند (Ibn Hawqal, 1987: 107, 111, 152, 167, 170, 172, 181; Ibn Battuta, 1991: 117, 249, 250, 257, 284, 471; Qabadiani Balkhi, 1991: 117).

● **مساجد و اماکن مذهبی:** مساجد در فرهنگ اسلامی نه فقط محل عبادت، بلکه کانون فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و آموزشی نیز به شمار می‌رفتند. در سفرنامه‌های شرقی به نقش مسجد در برگزاری نماز جماعت، مراسم مذهبی، کلاس‌های درس و سایر فعالیت‌های

اجتماعی اشاره شده است. مسجد، محل تجمع مردم و تبادل اطلاعات تلقی می‌شد و نقش مهمی در انسجام اجتماعی ایفا می‌کرد (Ibn Battuta, 1991: 238, 250, 253, 284, 471; Mostofi, 1983: 115).

دیدگاه غربی به شهر ایرانی

سفرنامه‌نویسان غربی، شهر را بیشتر به عنوان فضایی کالبدی، اقتصادی، سیاسی و منظم می‌دیدند. آنان به ساختار شهر، بناها، امکانات، اقتصاد، حکومت و نظم اجتماعی آن توجه ویژه‌ای داشتند و شهر را به عنوان مرکز قدرت، تجارت و تمدن معرفی کرده‌اند.

● **ساختار شهر و معماری:** سفرنامه‌نویسان غربی به شکل و فرم شهر، خیابان‌ها، میدان‌ها، بناهای مهم و معماری و مسائل زیبایی‌شناسی آنها توجه ویژه‌ای داشته‌اند. در سفرنامه‌های غربی به معماری مساجد، کاخ‌ها، خانه‌ها و سایر بناها اشاره شده و از تزئینات، جزئیات و نوع معماری آنها، بسیار سخن به میان آمده است. برای مثال، شاردن (83, 84; Vol. 7: 50, 51, 56, 107, 137, 142, 146, 149, 150) در سفرنامه‌ی خود به تفصیل به شرح عناصر کالبدی شهرهای مختلف ایران، از جمله مساجد، بازارها، کاخ‌ها و خانه‌ها پرداخته و به جزئیات معماری و تزئینات آنها توجه کرده است. همچنین، تاورینه (1957: 87) در توصیف بازارهای کاشان نوشته است: «بازارهای کاشان خیلی زیبا است و با طاق‌های خوب پوشیده شده است».

● **اقتصاد و تجارت:** برای سفرنامه‌نویسان غربی، شهر مرکز فعالیت‌های اقتصادی و تجاری به شمار می‌رفت. در نوشته‌های آنها به رونق تجارت، وجود بازارهای بزرگ، حضور تجار و صنعتگران، تنوع کالاها و مبادلات تجاری در شهرها اشاره شده است. آنان به دنبال کشف فرصت‌های تجاری و اقتصادی در شهرهای ایران بودند و به همین دلیل، به رونق بازارها و تنوع کالاها موجود در آنها توجه ویژه‌ای نشان داده‌اند. برای مثال، مارکوپولو (1971: 36) در توصیف فعالیت مردم در شهرهای ایران نوشته است: «در شهرها مردم به صنعت پارچه‌بافی مخصوصاً پارچه‌هایی که قسمت عمده‌اش از طلا و ابریشم است، می‌پردازند». تاورینه (1957: 87) نیز در توصیف فعالیت‌های مردم شهر کاشان ذکر کرده است: «در کاشان عده کثیری صنعت‌گر و کارگر ابریشم‌کار هستند که خوب کار می‌کنند». کنتارینی (1970: 35,38) نیز بازارهای ایران را محل داد و ستد منسوجات و ابریشم معرفی کرده است. همچنین، التاریوس (1984: 118,155,166,239) کارکرد شهرهای بزرگ ایران را بازرگانی و تجارت عنوان کرده است.

● **سیاست و حکومت:** شهر در نگاه سفرنامه‌نویسان غربی، محل استقرار حکومت و مرکز قدرت سیاسی تلقی می‌شد. در سفرنامه‌های آنها به کاخ‌ها، ادارات دولتی، نهادهای سیاسی، ساختار حکومت و نحوه اداره امور توسط حاکمان اشاره شده است. آنان به دنبال شناخت ساختار سیاسی و نحوه اداره امور توسط حاکمان بودند و به همین دلیل، به کاخ‌ها، ادارات دولتی و نهادهای سیاسی توجه ویژه‌ای نشان داده‌اند (Tavernier, 1957: 378; Olearius, 1984: 189, 217; Chardin, 1956, Vol. 7: 56).

● **نظم اجتماعی:** سفرنامه‌نویسان غربی به نظم اجتماعی، قوانین و مقررات، امنیت، بهداشت و سایر جنبه‌های زندگی شهری توجه ویژه‌ای داشتند. آنان به دنبال شناخت چگونگی اداره شهر و تأمین نظم و امنیت آن بودند. در منابعی مانند سفرنامه‌های التاریوس (1984: 156, 162)، کلاویخو (1965: 291) و شاردن (1956, Vol. 3: 77; Vol. 7: 58, 198, 201)، به این جنبه‌ها اشاره شده است.

● **مساجد و اماکن مذهبی:** سفرنامه‌نویسان غربی نیز به وجود مساجد در شهرهای ایرانی به کرات اشاره کرده‌اند، اما تمرکز آنها بیشتر بر معماری، تزئینات، عظمت و تعداد این بناها بوده است. به جزئیات معماری، کاشی‌کاری‌ها، خطاطی‌ها، مناره‌های بلند و گنبدها توجه ویژه‌ای شده و این بناها به عنوان نمادی از هنر و تمدن اسلامی توصیف شده‌اند (Contarini, 1970: 36; Olearius, 1984: 122, 148, 156, 240; Clavijo, 1965: 162, 212, 278; Tavernier, 1957: 68, 69, 74, 81, 379, 656; Venetian, 1970: 150, 418; Chardin, 1956, Vol. 3: 28, 35, 62; Vol. 7: 117, 123, 127).

جدول ۵. مقایسه دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان شرقی و غربی درباره شهر ایرانی

جنبه شهر	دیدگاه شرقی	دیدگاه غربی
تمرکز اصلی	انسان، جامعه، فرهنگ، معنویت	کالبد، اقتصاد، سیاست، نظم
نگاه به شهر	محل زندگی، تعامل، تبادل فرهنگی و تجلی ارزش‌های معنوی	مرکز قدرت، تجارت، تمدن و نظم
توصیف شهر	کیفی، احساسی، با تأکید بر جنبه‌های انسانی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی	کمی، عینی، با تأکید بر جنبه‌های کالبدی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی
عناصر مورد توجه	مردم، آداب و رسوم، فرهنگ، هنر، بازار (به عنوان محل تعامل)، مساجد (به عنوان کانون مذهب و اجتماع)، عناصر امنیتی و دفاعی (به عنوان ضامن امنیت)	بناها، خیابان‌ها، بازار (به عنوان محل تجارت)، کاخ‌ها، نهادهای سیاسی، نظم اجتماعی، مساجد (به عنوان نمادی از هنر و تمدن)، عناصر امنیتی و دفاعی (به عنوان جنبه‌های نظامی و استراتژیک)

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که شهرهای ایرانی در طول سه دوره تاریخی (قرون ۳ تا ۶، ۷ تا ۹، و ۱۰ تا ۱۲ هجری) تحولات چشمگیری را در ابعاد کالبدی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی تجربه کرده‌اند. در دوره اول، شهرها ساختاری ساده و متمرکز بر عناصری مانند مسجد، بازار و عناصر دفاعی داشتند و با وجود رونق اقتصادی و اجتماعی، با چالش‌هایی مانند کمبود آب شرب مواجه بودند. دوره دوم، با حمله مغول و ویرانی شهرها همراه بود، اما پس از آن، شهرها به تدریج احیا شدند و توجه بیشتری به عناصر مذهبی و خدماتی معطوف گردید. در دوره سوم، شهرهای ایرانی به اوج شکوفایی خود رسیدند و به مراکز مهم علمی، فرهنگی و هنری تبدیل شدند، هرچند مشکلاتی مانند فرسودگی بناها و ناهنجاری‌های اجتماعی نیز وجود داشت. از سوی دیگر، مقایسه دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان شرقی و غربی نشان می‌دهد که شرقی‌ها شهر را به عنوان فضایی انسانی، اجتماعی و معنوی می‌دیدند و بر جنبه‌هایی مانند زندگی روزمره، آداب و رسوم، و نقش مساجد به عنوان کانون مذهبی و اجتماعی تأکید می‌کردند. در مقابل، غربی‌ها بیشتر بر جنبه‌های کالبدی، اقتصادی، سیاسی و نظم اجتماعی شهرها تمرکز داشتند و شهر را به عنوان مرکز قدرت، تجارت و تمدن توصیف می‌کردند. این تفاوت‌ها نه تنها بازتابی از پیشینه فرهنگی و اهداف سفر این نویسندگان است، بلکه نشان‌دهنده دوگانگی در نگرش به شهر به عنوان یک فضای انسانی در مقابل یک ساختار کالبدی - اقتصادی است. با این حال، هر دو گروه، اگرچه با اهداف و دیدگاه‌های متفاوت، به نقش مساجد و عناصر دفاعی در شهرها توجه کرده‌اند. این یافته‌ها تصویری جامع از سیر تحول شهرهای ایرانی و تفاوت‌های دیدگاه‌های شرقی و غربی در توصیف این شهرها ارائه می‌دهند.

بحث

یافته‌های این پژوهش که از تحلیل محتوای کیفی سفرنامه‌های تاریخی قرون سوم تا دوازدهم هجری به دست آمده است، نشان می‌دهد که شهرهای ایرانی در این بازه زمانی طولانی، تحولات ساختاری عمیقی را در سازمان فضایی و کارکردی خود تجربه کرده‌اند. این تحولات که در سه دوره متمایز قابل بررسی است، نه تنها بازتاب تغییرات درونی جامعه ایرانی بوده، بلکه متأثر از تعاملات گسترده با جهان خارج نیز بوده است. تحلیل تطبیقی سفرنامه‌های شرقی و غربی در این پژوهش، علاوه بر ثبت این تحولات، الگوهای متفاوتی از بازتابی شهر ایرانی را در این منابع تاریخی آشکار ساخته است.

در دوره نخست (قرون سوم تا ششم هجری)، شهرهای ایرانی حول محور سه عنصر اصلی مسجد جامع، بازار و باروی دفاعی سازمان یافته بودند. این الگوی فضایی که در پژوهش‌های پیشین نیز (Ashraf, 1974; Hodgson, 1974; Imamuddin, 1984; Gharipour, 2017)، مورد تأکید قرار گرفته، در توصیفات سفرنامه‌نویسان این دوره به وضوح قابل مشاهده است. مساجد در این دوره کارکردی چندگانه داشتند و هم به عنوان نماد هویت اسلامی شهر و هم کانون فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی عمل می‌کردند. بازارهای مجاور مساجد نیز نه تنها محل مبادلات اقتصادی، که عرصه‌ای برای تعاملات اجتماعی بودند. این پیوند ناگسستنی بین کارکردهای مذهبی، اقتصادی و اجتماعی، ویژگی متمایز شهرهای ایرانی در این دوره محسوب می‌شود.

دوره دوم (قرون هفتم تا نهم هجری) نشانگر ظرفیت بالای شهرهای ایرانی در مواجهه با بحران‌های گسترده است. پس از حملات ویرانگر مغول، شهرها به تدریج بازسازی شدند، اما این بازسازی صرفاً تکرار الگوی پیشین نبود. تغییر در اولویت‌ها و ظهور عناصر جدیدی مانند مدارس و اماکن زیارتی در سازمان فضایی شهرها، نشان‌دهنده تحولی عمیق در مفهوم شهر ایرانی بود. این تحولات که در پژوهش‌های پیشین (Habibi, 1999; Pakzad, 2011; Khademzadeh & Tasdighi, 2021; Campbell, 2021; Pirbabaei et al., 2019; Darabi et al., 2024) نیز مورد توجه قرار گرفته، در سفرنامه‌های این دوره به ویژه در توصیفات ابن بطوطه و حمدالله مستوفی بازتاب یافته است.

شکوفایی شهرهای ایرانی در دوره سوم (قرون دهم تا دوازدهم هجری) جنبه‌های مختلفی داشت. از یک سو، شهرهایی مانند اصفهان به مراکز مهم تجاری و فرهنگی تبدیل شدند و از سوی دیگر، پیچیدگی‌های جدیدی در ساختار اجتماعی و فضایی آنها پدید آمد. این تحولات که در پژوهش‌های قبلی نیز (Golombek, 1974; Blake, 1999; Habibi, 1999; Mahjoor, 1999; Pirbabaei et al., 2019) به آن‌ها پرداخته شده است، در توصیفات دقیق سفرنامه‌نویسان غربی این دوره مانند شاردن، ثبت شده است. این دوره نمونه بارزی از تعامل خلاق بین سنت و نوآوری در شهرسازی ایرانی است.

مقایسه دیدگاه‌های سفرنامه‌نویسان شرقی و غربی در این پژوهش، علاوه بر ثبت تفاوت‌های توصیفی، به تحلیل ریشه‌های این تفاوت‌ها نیز پرداخته است. نگاه جامع‌نگر نویسندگان شرقی به شهر که در آثار ناصر خسرو و ابن بطوطه تجلی یافته، با رویکرد جزءنگر و ابزاری

نویسندگان غربی مانند شاردن و التاریوس تفاوت بنیادین دارد. این تفاوت‌ها که پیش از این در چارچوب نظریه شرق‌شناسی سعید (1978) مورد بحث قرار گرفته، در این پژوهش با شواهد ملموس تاریخی مستند شده است. این پژوهش با وجود محدودیت‌های ناشی از ماهیت منابع تاریخی، توانسته است تصویری پویا از تحولات شهرهای ایرانی ارائه دهد. یافته‌های تحقیق حاضر نه تنها بر اهمیت مطالعه تطبیقی سفرنامه‌ها تأکید می‌کند، بلکه الگویی برای بررسی انتقادی این منابع تاریخی ارائه می‌دهد. مطالعات آینده می‌توانند با تمرکز بر جنبه‌های خاصی مانند تأثیر شبکه‌های تجاری یا مقایسه‌های منطقه‌ای، به توسعه این حوزه از پژوهش کمک کنند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تحلیل تطبیقی سفرنامه‌های تاریخی قرون سوم تا دوازدهم هجری، به سه دستورده عمده دست یافته است که آن را از مطالعات پیشین متمایز می‌سازد. نخست، ارائه چارچوبی نظام‌مند برای بررسی سیر تحول شهرهای ایرانی در بازه‌ای طولانی که نشان می‌دهد چگونه شهرها در مواجهه با تغییرات سیاسی و اجتماعی، الگوهای فضایی خود را بازتعریف کرده‌اند. برخلاف پژوهش‌های پیشین که عمدتاً بر دوره‌های خاصی متمرکز بودند، این مطالعه نشان داده است که عناصری مانند مسجد و بازار علیرغم تمام تحولات، همواره به عنوان ارکان اصلی شهر ایرانی تداوم داشته‌اند.

دومین نوآوری این تحقیق، توسعه روشی برای تحلیل انتقادی توصیفات سفرنامه‌نویسان با توجه به پیشینه فرهنگی و اهداف آنهاست. یافته‌ها نشان می‌دهد تفاوت دیدگاه‌های شرقی و غربی صرفاً به تفاوت در مشاهدات محدود نمی‌شود، بلکه بازتابی از تفاوت در نظام‌های معناسازی و گفتمان‌های مسلط در هر فرهنگ است. این تحلیل که با تلفیق رویکردهای تاریخی و مطالعات فرهنگی انجام شده، امکان خوانش عمیق‌تری از متون تاریخی را فراهم می‌کند.

سومین دستورده مهم، تبیین رابطه دیالکتیکی بین واقعیت‌های عینی شهرها و ذهنیت‌گرایی نویسندگان است. این پژوهش نشان داده که چگونه می‌توان از خلال توصیفات ذهنی سفرنامه‌نویسان، به تصویری نسبتاً عینی از تحولات شهری دست یافت. این رویکرد برای مطالعات تاریخی آینده که با منابع مشابهی کار می‌کنند، می‌تواند الهام‌بخش باشد.

مطالعات آتی می‌توانند با بهره‌گیری از چارچوب ارائه شده در این پژوهش، به بررسی جنبه‌های دیگری مانند تأثیر شبکه‌های تجاری بر سازمان فضایی شهرها یا مقایسه تطبیقی با شهرهای دیگر مناطق اسلامی بپردازند. همچنین، تلفیق یافته‌های این تحقیق با داده‌های باستان‌شناسی می‌تواند به تصویر کامل‌تری از شهرهای تاریخی ایران منجر شود.

این پژوهش نه تنها گامی مهم در شناخت تاریخ شهرنشینی ایران محسوب می‌شود، بلکه با ارائه روشی نوین برای تحلیل متون تاریخی، به غنای روش‌شناسی این حوزه از مطالعات نیز افزوده است. دستاوردهای این تحقیق می‌تواند برای پژوهشگران تاریخ شهری، طراحان و برنامه‌ریزان شهری که به دنبال درکی عمیق‌تر از ریشه‌های تاریخی شهرهای ایرانی هستند، ارزشمند باشد.

References

- Abarghouei Fard, H., & Mansouri, S. A. (2021). Reviewing the Constituent Components of the Spatial Organization of Iranian City after Islam in the 9th–14th AH Travelogues. *MANZAR, the Scientific Journal of landscape*, 13(55), 20-29. (in Persian) Doi: [10.22034/manzar.2021.240065.2070](https://doi.org/10.22034/manzar.2021.240065.2070)
- Abu Dulaf. (1975). *The Travelogue of Abu Dulaf*. (S. A. Tabatabai, Trans), with annotations and research by Vladimir Minorsky. Tehran: Zavvar Publications. (In Persian)
- Ameli, S. S. R., & Akhavan, M. (2012). Representation of urban identity elements in travelogues: A comparative study of Tehran and cities in Tehran Province. *Social Studies and Research in Iran*, 1(4), 75-100. (In Persian) Doi: [10.22059/jisr.2013.36571](https://doi.org/10.22059/jisr.2013.36571)
- Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (2000). *The Sense of Unity*. (H. Shahrokhi, Trans). Isfahan: Khak Publishing. (In Persian)

- Ashraf, A. (1974). Historical characteristics of urbanization in Iran during the Islamic period. *Nameh-ye Olam-e Ejtemai*, 1(4), 7-49. (In Persian)
- Balilan asl, L. (2016). The spatial structure of Tabriz in Safavid era in comparison with itineraries and pictorial documents. *The Monthly Scientific Journal of Bagh-e Nazar*, 13(38), 47-60. (in Persian)
- Bani Iqbal, N., & Heydari, A. (2009). Content analysis of translated travelogues by foreign travelers about Iran. *Faslnameh-ye DaneshShenasi*, 2(6), 11-24. (In Persian)
- Barbaro, G., Contarini, A., Angiolello, & Vincenzo d'Alessandri. (2002). Travelogues of the Venetians in Iran. (M. Amiri, Trans). Tehran: Kharazmi Publications. (In Persian)
- Blake, S. P. (1999). *Half the World: The Social Architecture of Safavid Isfahan, 1590–1722*. Mazda Publishers.
- Campbell, K. (2021). *Cities and the Mongol conquest: urban change in Central Asia 1200-1400* (Doctoral dissertation, University of Oxford).
- Chardin, J. (1956). *The Travels of Chardin (Vols. 1-10)*. (M. Abbasi, Trans). Tehran: Amir Kabir Publications. (In Persian)
- Clavijo, R. G. (1965). *The Travels of Clavijo*. (M. Rajabnia, Trans). Tehran: Translation and Publication Bureau. (In Persian)
- Contarini, A. (1970). *The Travels of Ambrosio Contarini*. (G. Roshani, Trans). Tehran: Sepehr Publications. (In Persian)
- Darabi, Z. L., Maziar, A., & Jafarian, R. (2023). Urban Experience in Safavid Cities: A Reading of Pleasure-Seeking and Pilgrimage in the Travelogue *Muhit al-Kawnayn* by Salik Qazvini. *History of Literature*, 17(1), 181-201. (in Persian) Doi:[10.48308/hlit.2024.235087.1298](https://doi.org/10.48308/hlit.2024.235087.1298)
- Ettinghausen, R. (1987). *The art and architecture of Islam: 650–1250*. Yale University Press.
- Gharipour, M. (2017). *Bazaar in the Islamic city: Design, culture, and history*. Tehran: Afkar Publications. (In Persian)
- Golombek, L. (1974). Urban patterns in pre-Safavid Isfahan. *Iranian Studies*, 7(1-2), 18-44.
- Habibi, S. M. (1999). *From Shahr to City: A historical analysis of the concept of the city and its physical appearance*. Tehran: University of Tehran Publications. (In Persian)
- Hall, S. (Ed.). (1997). *Representation: Cultural representations and signifying practices*. Sage Publications, Inc; Open University Press.
- Hodgson, M. (1974). *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*. University of Chicago Press.
- Ibn Battuta. (1991). *The Travels of ibn Battuta (Vols. 1-2)*. (M. A. Movahed, Trans). Tehran: Sepehr Naghsh Publications. (In Persian)
- Ibn Hawqal. (1987). *Ibn Hawqal's Travelogue (Iran in Surat al-Ard)*. (J. Siyar, Trans). Tehran: Amir Kabir Publications. (In Persian)
- Imamuddin, S. M. (1984). Mosque as a center of education in the early Middle Ages. *Islamic Studies*, 23(3), 159-170.
- Khademzadeh, M. H., & Tasdighi, S. (2021). The impact of the Mongol invasion on the concept and structure of Iranian cities during the Ilkhanate period. *Hoviyat-e Shahr*, 15(46), 5-18. (In Persian) Doi:[10.30495/hoviatshahr.2021.15937](https://doi.org/10.30495/hoviatshahr.2021.15937)

- Lewis, B. (1993). *Islam and the West*. Oxford University Press.
- Loeimi, S. (2017). Naser Khosrow's travelogue as a source for urban design terminology. *Urban Management*, 16(46), 23-32. (In Persian) <https://www.magiran.com/p1673195>
- Mahjour, F. (1999). Characteristics of urban planning in Safavid-era cities. *Geographical Research*, 35, 65-73. (In Persian)
- Mashhadizadeh Dehaghani, N. (1995). Analysis of urban planning characteristics in Iran. Tehran: University of Science and Technology Publications. (In Persian)
- Mostowfi, H. (1983). *Nozhat al-Qolub*. Edited by Guy Le Strange. Tehran: Donyaye Ketab Publications. (In Persian)
- Naghizadeh, M. (2016). The role of mosques in the urban life of Muslims. Tehran: Jihad Daneshgahi Publications. (In Persian)
- Nilipour, M., & Nejad Ebrahimi, A. (2023). Recognizing the Urban Image Elements of Tbilisi Based on the Description of Tourists During the Qajar era. *Journal of Urban Sustainable Development*, 4(12), 49-67. (in Persian) Doi: [10.22034/usd.2023.707489](https://doi.org/10.22034/usd.2023.707489)
- Olearius, A. (1984). *The Travels of Adam Olearius*. (A. Behpour, Trans). Tehran: Ebtekar Publishing and Cultural Organization. (In Persian)
- Pakzad, J. (2011). The history of cities and urbanization in Iran (from the beginning to the Qajar period). Tehran: Armanshahr Publications. (In Persian)
- Pirbabaei, M. T., Nejad Ebrahimi, A., & Salman Abizadeh. (2019). Re-reading the structure of Ardabil city in the Safavid period based on the comparison of historical texts with Adam Olearius' map. *Honar-ha-ye Ziba: Memari va Shahrsazi*, 24(4), 71-82. (In Persian) Doi: [10.22059/jfaup.2020.248561.671913](https://doi.org/10.22059/jfaup.2020.248561.671913)
- Polo, M. (1971). *The Travels of Marco Polo*. (H. Sahihi, Trans). Tehran: Translation and Publication Bureau. (In Persian)
- Pour Ahmad Jaktaji, M. T. (1976). A descriptive list of English travelogues (available in the National Library of Iran). Tehran: National Library Publications. (In Persian)
- Pourshabaniyan, Zahra, & MORTEZAYI, MOHAMMAD. (2021). The importance of using historical geography texts and travelogues to know the position of the city of Hamedan in the Islamic era. *RESEARCH IN HISTORY EDUCATION*, 2(5), 7-23. SID. <https://sid.ir/paper/951007/en>
- Qubadiani Balkhi, N. K. (1991). *The Travels of Naser Khosrow*. (N. Vazinpour, Ed.). State Printing House. (In Persian)
- Razi, A. A. (1959). *Haft Aqlim* (Vols. 1-3). (J. Fadel, Trans). Tehran: Ali Akbar Elmi Publications. (In Persian)
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Savaqeb, J., Hadi, M., & Meshkati, L. (2018). The physical-spatial structure of Iranian cities during the Naseri era from the perspective of Western travelers (1227-1275 AH). *Quarterly Journal of Islamic History, Culture, and Civilization*, 9(32), 123-148. (In Persian)
- Soltanzadeh, H. (1989). *An introduction to cities and urbanization in Iran* (2nd ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. (In Persian)
- TaghiZadeh, E., Khodadad, N., & Mirza Kauchak Khoshnevis, A. (2022). Analyzing the Structural System of Iranian Cities in the Safavid Period, Based on the Study of Historical Texts and Documents. Case Study: Adam

- Olearius's Travelogue. *Rahpooye Memari-o Shahr-sazi*, 1(2), 35-47. (in Persian)
 Doi: [10.22034/rau.2022.561476.1010](https://doi.org/10.22034/rau.2022.561476.1010)
- Tavernier, J.B. (1957). *The Travels of Tavernier*. (A. Nouri, Trans). Tehran: Sanai Library Publications. (In Persian)
- Wheatley, P. (2001). *The Places Where Men Pray Together: Cities in Islamic Lands, Seventh Through the Tenth Centuries*. University of Chicago Press.
- Yaqubi, A. I. Y. (1977). *Al-Buldan*. (M. E. Ayati, Trans). Tehran: Translation and Publication Bureau. (In Persian)

